

kunne heroverfor være fristet til at sige, at det bedste vidnesbyrd om denne idehistories manglende evne til at tolke dansk kirkehistorie i 11. og 12. århundrede netop er forekomsten af det udsmykkede E. Der findes i hele Liber daticus' nekrologietekst nemlig kun dette ene eksempel på bogstavudsmykning, og at denne skulle være anlagt med den funktion at udsmykke en bernheimsk fordømmelse af Erik Emune er en opfattelse, der dementerer sig selv.

HVEM SKREV DRONNING INGEBORGS BREVE?

AF

MARIANNE ALENIOUS

I kap. 6 i sin disputats »Kvindebilledet i dansk højmiddelalder«, Kbh. 1985, som må betragtes som et meget vigtigt bidrag til dansk historisk og litterær kvindeforskning, fremfører Nanna Damsholt nogle betragtninger over en række af de breve, som kendes i dag, til og fra den ulykkelige dronning Ingeborg.

Prinsesse Ingeborg (ca. 1175–1237/38) var datter af kong Valdemar I og dronning Sophie og søster til den regerende kong Knud. Hun blev i 1193 gift med kong Philip August af Frankrig, som umiddelbart efter ægteskabets indgåelse fortrød og forstødte hende. Helt frem til 1213, hvor Ingeborg opnåede »genantagelse« i ægteskabet, kæmpedes en forbitret diplomatisk kamp mellem den franske konge og Danmark. Philip August ønskede skilsmisse og giftede sig i 1196 med Agnes af Meran (død 1201). Det danske parti stod derimod urokkeligt fast og hævdede Ingeborgs status som retmæssig ægtefælle til Philip August og dermed som Frankrigs dronning.¹

Brevene fra Ingeborg adskiller sig iflg. Nanna Damsholt fra det øvrige særdeles omfattende kildemateriale, hun bearbejder, ved at fremstå som tekster fra en kvinde, d.v.s. tekster, der kan analyseres m.h.p. en eventuel specifik kvindebevidsthed. Ved den mundtlige forsvarshandling anførte

¹ Jfr. L. Moltesen, i: Danske i Paris gennem Tiderne, (red. af Fr. v. Jessen, Kbh. 1936, s. 27–76, og N. Damsholts artikel om Ingeborg i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., bd. 7, s. 100–101, Kbh. 1981.

jeg ex auditorio nogle kritiske kommentarer til dette lille, men vigtige afsnit i bogen, først og fremmest til den efter min mening uanvendelige sondring mellem breve skrevet *for* og breve skrevet *af* Ingeborg. Distinktionen, som her skal diskuteres kritisk, forleder efter min opfattelse Nanna Damsholt til at drage eller antyde konklusioner om Ingeborgs kvindebevidsthed, som der ikke er grundlag for. Det skal jeg forsøge at vise i det følgende.

Nanna Damsholt omtaler første gang Ingeborgs breve i indledningen s. 18 med en notehenvielse til kapitel 6 for en videre behandling: »Fra den valgte periode findes næsten ingen tekster skrevet af kvinder. Valdemar den 1. den Stores datter Ingeborgs breve kan være undtagelsen der bekræfter reglen. Ellers synes alle tekster at være forfattet af mænd, selvom det på dette punkt er rimeligt for kvindehistorikere at være meget påpasselige i vurderingerne«.

I kapitel seks behandles så to grupper breve blandt Ingeborg-sagens mange dokumenter: dels de breve, som abbed Vilhelm har skrevet »til, for og om prinsesse Ingeborg« (s. 237–240), dels en gruppe »Andre breve i Ingeborg-sagen« (s. 240–245). Fra disse to grupper er der i alt 6 breve, hvori Ingeborg er brevets 1. person: Vilh. I,31; Vilh. I,32; Diplomatarium Danicum (herefter DD) I: 3,205; DD I: 3,206; DD I: 3,217; DD I: 4,78.

Heraf er de 2 første explicit skrevet af abbed Vilhelm, i hvis brevsamling de er overleveret (DD 1. række 3. bind 2. del: Epistolæ Abbatis Willelmi). I,31 introduceres som et brev »Ad dominum C(oelestinum) papam pro regina Francorum«. I,32 som »Ad dominum papam ut supra«. Altså to breve til paven *for* (=pro) de franskes dronning. Nanna Damsholt følger overleveringens tilskrivelse af disse to breve til abbed Vilhelm og diskuterer dem ikke nærmere.

Efter en omtale af et brev om Ingeborg skrevet af Stefan af Tournai omtales de 4 resterende Ingeborg-breve efter følgende introduktion: »Endnu mere spændende er det at inddrage Ingeborgs egne breve, skrevet under hendes fangenskab. Her er en af de få muligheder, der overhovedet eksisterer for at møde en kvindebevidsthed« (s. 244). Herefter indskrænkes materialet med det samme, idet to af brevene (DD I:3, 205 og 206) sorteres fra, da de ikke er »af en sådan længde og et sådant indhold, at det kan lade sig gøre at overveje denne problemstilling« (s. 244).

Den problemstilling, der refereres til, er formuleret i spørgsmålet: »Adskiller Ingeborgs breve sig fra de omtalte breve skrevet af mænd?« (s. 244). De »kasserede« breve (205 og 206) er begge korte og formelle. De sendes som ledsageskrivelser i forbindelse med overdragelse af mindre

gaver til kirkelige instanser. Nanna Damsholt regner dem således uden videre argumentation ind blandt Ingeborgs egne breve, idet der underforstås: hvis de to sidste breve vel at mærke er af Ingeborg.

Det ene (I:3, 205) burde dog nok have været ladet ude af betragtning ud fra rent formelle kriterier. Iflg. overleveringen, som ikke drages i tvivl af Nanna Damsholt, er det nemlig skrevet »in persona regine Francorum«, hvilket må betyde, at brevet er skrevet *for* og ikke *af* Ingeborg. Betegnelsen »in persona« betyder »for«, og bruges i denne betydning hyppigt i abbed Vilhelms brevsamling. Dette brev er holdt i 1. person singularis, med et »ego« = Ingeborg – altså helt parallelt med det vi så i de to breve, abbed Vilhelm har forfattet i Ingeborgs navn.

Det andet brev (I:3, 206) er overleveret uden angivelse af afsender og modtager. Brevets subjekt er ikke et »ego« men et »nos«. Metodisk må det vel være korrekt at sætte spørgsmålstegn ved Ingeborg som forfatter af det også.

De to tiloversblevne, noget længere breve undersøges dernæst for eventuelle særligt kvindelige træk. Om det ene I:4, 78 – et brev til pave Innocens III fra 1203 – er Nanna Damsholts konklusion negativ og lidt skuffende: »Dette brev viser, hvorledes Ingeborg helt identificerede sig med den rolle og skæbne, der var blevet hendes. Hun sætter ingen spørgsmålstegn ved, hvad hun er blevet forpligtet til, men søger kun hjælp til at holde ud i denne forpligtende rolle som hustru, troende kristen, fyrstedatter og dronning« (s. 244–245).

Den socialiseringsproces i kongefamilien, der, hvis man skal tro Nanna Damsholt, skal have kvalt Ingeborgs sande ego, viser sig at være aldeles gennemgribende, idet den hævdes også at ytre sig i sprog og form: »Brevet er bygget op efter det klassiske formelapparat og ligger stilistisk på niveau med Vilhelms og Stefans breve. Det adskiller sig ikke i formuleringer, citater og opbygning fra breve, skrevet af mænd« (s. 245).

Den uventede konklusion afføder et spørgsmål fra Nanna Damsholt: »Er det skrevet af Ingeborg selv?« (ibid.). Som årsag til denne bratte tvivl anføres, at der jo eksisterer flere breve skrevet for hende af andre. Svaret lyder: »Jeg ser ingen grund til at tvivle om hendes« (d.v.s. Ingeborgs) »evne til at skrive, og hendes citatbrug vidner om bibellæsning, der var kvinder tilladt« (ibid.). Dermed slutter diskussionen af forfatterophavet til dette brev.

Jeg skal tillade mig at forlænge den lidt med følgende kommentar: Jeg ser heller ingen grund til at betvivle, at Ingeborg kunne skrive. Såvel fra abbed Vilhelm som fra Stefan af Tournai ved vi, at Ingeborg kunne læse, hvad der dog ikke nødvendigvis er ensbetydende med at hun selv læste sin post, eller at hun læste bøger. Men lad os antage, at hun kunne læse

og gjorde det. I så fald må vi gætte på, at den bog hun oftest læste netop var Bibelen, som det – i modsætning til så megen anden litteratur – ansås for passende for kvinder at have godt kendskab til. Lad os sige at hun også, som Nanna Damsholt gætter på, kunne skrive.² Herfra er der dog stadig et spring frem til at kunne skrive formfuldendt latin i abbed Vilhelms stil, et smukt og ofte kunstlet kancellisprog med høje formelle ambitioner, der bl.a. ytrer sig i en bevidst brug af den vanskelige kunst at afslutte sætninger med prosarytme, den såkaldte *cursus*. Nanna Damsholt har selv i et tidligere arbejde³ fremhævet og givet eksempler på, at abbed Vilhelms stil lå på niveau med de bedste udenlandske brevskrivere. Det må have krævet en hel specialuddannelse som skriver at tilegne sig en sådan færdighed. Absalons clericus, Saxo, mestrede også denne kunst.

Undersøger man det, Nanna Damsholt opererer med som Ingeborgs brev, på det stilistiske og syntaktiske niveau, viser det sig ganske interessant, at midterpartiet af det her omtalte brev, den del, hvori Ingeborgs lidelser og afsavn under indespærringen beskrives, har et markant lavere stilistisk niveau end indledningen og afslutningen. Det kunne være interessant at overveje, om denne del muligvis er skrevet af Ingeborg selv på hendes bedste skolelatin, mens indledning og afslutning, med finesser og raffinementer, var føjet på af en mandlig hjælper? – Nanna Damsholt har imidlertid ikke registreret nogen stilændring indenfor brevet – og inden man springer til konklusioner, måtte man naturligvis nøje overveje, om en mandlig forfatter ikke kunne finde på at skifte over til rytmeløs staccato-stil i den narrative del af et brev.

Bibel »citatene« er ikke argument for at brevet er skrevet af Ingeborg. Både Ingeborg og en hvilken som helst anden latinkyndig havde et rigt lager af bibelske vendinger i hovedet. Man lærte først og fremmest sin latin ved bønner og bibellæsning, uanset sit køn.

Der er alt i alt heller ikke her noget, der tyder på, at dette brev bærer særlige kvindelige elementer, et kvindesprog eller en særlig kvindelig tilgang til emnet af nogen art (jfr. s. 244 nederst) – og det kunne derfor, udfra sin form og sit indhold, ligeså godt (for ikke at sige bedre) være skrevet af en mand som af Ingeborg.

² Indenfor bogens rammer fremføres følgende ikke nærmere uddybede hypotese om Ingeborgs uddannelse i Danmark (s. 239): »Tanken, at Vilhelm skulle have undervist de kongelige børn« – hermed tænkes på søskendene Ingeborg og Knud, hjemme i Danmark som små – »er ikke fjern, når man betænker både de personlige relationer mellem Vilhelm og Absalon og Vilhelms forudsætninger for at yde en sådan vejledning«.

³ N. Damsholt: Abbed Vilhelm af Æbelholts brevsamling. Historisk Tidsskrift bd. 78. Kbh. 1978, s. 1–22.

Tilbage er nu eet brev, I:3, 217. Det er overleveret i to formelbøger, eller brevbøger, hvilket, som Nanna Damsholt fremhæver, må betragtes som udtryk for »en anerkendelse af dets formelle værdi« (s. 245). Det er dog langt fra sikkert, at denne ros skal tilfalde Ingeborg, som Nanna Damsholt (som jeg læser s. 245, 2. afsnit) lader det ske. At det er skrevet i jeg-form, med Ingeborg = jeg'et, er, som vi har set i forbindelse med abbed Vilhelms breve for Ingeborg, ingen hindring for, at det kunne være skrevet af en mand.⁴

Hvad Nanna Damsholt i øvrigt mener om dette brev, er vanskeligt at afgøre, idet omtalen af brevet er kædet sammen med den sidste, generelle og sammenfattende kommentar om »Ingeborgs breve«. Disse vises på grundlag af den her refererede analyse at være vanskelige at skelne fra mænds breve. »Hendes (= Ingeborgs) opfattelse og omtale af kvindens natur svarer til mænds« (s. 245) lyder det, og der forsættes, ikke helt entydigt: »Ingeborg hævder ligeud en ung kvindes ret til ægteskabeligt samliv og undser sig ikke sig for at omtale sin mands sanselighed og lidenskab. Der er ingen tabuisering af kønslivet, og sagen drejer sig vel at mærke i Ingeborgs breve ikke om, hvorvidt samleje faktisk havde fundet sted eller ej«.

Hvordan skal dette forstås? Skal vi tro, at Ingeborgs sande, kvindeligt frigjorte jeg her stikker hovedet frem, at hun taler ligeud og uden omsvøb om kønsdriften og trodser tabuer? Nej, der er intet i brevet, som afviger det mindste fra Ingeborgs og hendes danske rådgiveres sædvanlige standpunkt: for det danske parti drejede det sig om at slå fast, at Ingeborg, som der da også står i brev I: 3, 217 l. 4, da hun var blevet Filip Augusts hustru, opnåede det, som naturens orden kræver, at manden »debitum reddidit maritale«, »opfyldte ægtemandens pligt«. Det er præcis samlejet, der her forsigtigt omskrives. Og den »omtale af sin mands sanselighed og lidenskab«, som Nanna Damsholt formodentlig har hentet fra oversættelsen i »Danmarks Riges Breve«: »han gør... sin sanselighed til en lidenskab« (»facit... de voluptate furorem«) refererer jo slet ikke til Ingeborgs ægteskab, men til Filip Augusts nye ægteskab, som Ingeborg og den danske konge (og paven) nægter at acceptere som gyldigt. Danskerne har interesse i, at der sondres klart mellem den ægte og den falske forbindelse, Filip August har indledt. Derfor berøres emnet samleje, i forståelig omskrivning. Et interessant brud på et tabu er der overhovedet ikke tale om her. Tværtimod.⁵

⁴ Det kan nævnes, at Alexander Cartellieri har ment, at brevet er uægte, at det blot er en stiløvelse, jfr. DDs kommentar til dette sted.

⁵ En del af forvirringen på dette sted skyldes muligvis, at oversættelsen i Danmarks Riges Breve her er upræcis. På latin står ikke, at Filip August »gør sin sanselighed til en

Nanna Damsholt omtaler ikke flere »Ingeborg-breve«. Der kunne imidlertid være inddraget yderligere et, som ikke er overleveret, men hvis indhold kan stykkes sammen af udførlige referater og citater i to bevarede pavebreve. De to breve (begge fra år 1200), DD I:4,17 og 4,19, er udgået fra Pave Innocens III's kancelli og er sendt til hhv. den pavelige legat, kardinal Octavian, som havde forhandlet en mægling med Philip August, og til Ingeborg selv. Af brevene fremgår, at Ingeborg har klaget til paven over, at hendes forhold var blevet forværret yderligere, trods den indtrufne mægling. Til sin legat Octavian refererer paven følgende: »Thi vi har modtaget et brev fra samme de Franskes dronning, der blandt andet indeholder, at hun må siges at være ikke genindsat, men derimod sat i fængsel, ... og er under meget streng bevogtning ..., og der er heller ikke blevet bevilget nogen adgang til at tale med hende uden særlig tilladelse fra samme konge og uden brev fra ham med undtagelse af to kapellaner, der er hendes landsmænd, hvem det dårligt nok blev tilstået, at de omsider en eneste gang fik lov at tale med hende på gallisk i nærværelse af mellemænd, der var udpeget hertil af kongen« (Niels Skyum-Nielsens oversættelse, I:4, 17). Til Ingeborg svarer paven følgende: »Hvorledes skal man desuden tro, at du overhovedet ikke kan tale med nogen uden vidner, der er udpeget hertil af kongen, og at den høje konge i nærværelse af dem efterforsker både dette og andre ting, som du betroede dine klerke at skrive?« (I:4, 19), og andetsteds i samme brev: »derfor har de, som så vel under dit navn som under dit segl har sendt brev til os om dette, heri givet udtryk for mange ting, som de... havde kunnet fortie«.

Paven gør sig ingen forestillinger om, at Ingeborg skriver sine breve selv. Han udgår fra, at det er Ingeborgs klerke eller kapellaner, der skriver hendes breve fra hendes »fængsel«. Og mere end det: han lader Ingeborg nyde godt af den tvivl, der måtte være om, hvorvidt de pågældende klerke har smurt for tykt på, ved at antage, at det må være sket uden hendes vidende.⁶

Ingeborg i fængsel var ikke bare Ingeborg i fængsel. Hun havde foruden kvindeligt tyende (omtalt andetsteds i forbindelse med et ulovligt

lidenskab«, men at han »håndterer sin lidenskab« (d.v.s. sit illegitime forhold til Agnes af Meran) »som en sindssyg«. Og det er netop det synspunkt, som kommer igen i mange af Ingeborg-dokumenterne fra dansk og pavelig side: Filip August har handlet i afsindighed (»furor«), og må hjælpes tilbage på den rette vej.

⁶ Det kan yderligere påpeges, at »Ingeborg« i det omtalte brev 4, 78 benytter vendingen »per me et clericos meos insinuat est«. I brev 12 ssts. (år 1200) fortæller Octavian om den omtalte sendefærd bl.a. følgende om Ingeborg: »Dronningen har også selv skikket en af sine klerke af sted med breve til sin broder og ærkebiskoppen i Lund«.

ophold i et cistercienserkloster) mindst to klerke med sig, selv i den periode, hvor hun var allermest »isoleret og forladt«. Man må spørge sig selv, hvad Ingeborg egentlig foretog sig med sine klerke i fængslet, hvis ikke de skrev hendes breve og formidlede den diplomatiske kontakt?

Sondringen mellem breve skrevet *for* og *af* Ingeborg er formålsløs, sålænge vi kun kender til den første slags. Der findes ingen breve, som kan siges at være skrevet af Ingeborg. Ingeborg-brevene kan altså ikke benyttes som kilde til Ingeborgs kvindebevidsthed. Om det kan påvises, at Ingeborgs mandlige klerke – og deriblandt måtte abbed Vilhelm i så fald også regnes – i et eller andet omfang har forsøgt og formået at efterligne en højmiddelalderlig »kvindelig« bevidsthed og brevstil, er et andet spørgsmål. Spørgsmålet er ikke stillet af Nanna Damsholt. Givet er det, at det vil være særdeles vanskeligt at besvare positivt.

SVAR FRA NANNA DAMSHOLT

En af grundene til at Marianne Alenius begiver sig ud i denne debat er den omstændighed, at jeg i min bog har skelnet mellem Ingeborg-brevene i Abbed Vilhelms samling og i modsætning hertil Ingeborgs egne breve, overleverede i hendes navn uden for samlingen. Med udtrykket egne breve har jeg ikke ment specifikt at have taget stilling til, hvorvidt Ingeborg selv har ført pennen, således som Marianne Alenius tolker udtrykket. Min opfattelse af middelalderlig brevskrivning adskiller sig så meget fra Marianne Alenius', at det er nødvendigt kort at præcisere den. Der er tale om en proces med flere led. Der kan være meddelelse af indhold, diktat i »rå« eller kunstfærdig form, konceptskrivning, renskrift, rettelser, besegling etc. Der kan være tale om, at en enkelt person klarer det hele selv, men at højtstående personer har haft og har anvendt skrivekyndigt personale i forskelligt omfang. Jeg forestiller mig derfor ikke, at ophavskvindens bevidsthed, her Ingeborgs, udelukkende kommer til udtryk i brevet, såfremt det kan bevises, at hun selv har klaret alle processens elementer.

Jeg skal kort imødegå de enkelte punkter. Marianne Alenius kritiserer, at jeg udelader diskussionen af to tekster, brev 205 og 206 i DD I:3, som jeg p.gr.a. deres form og indhold finder uanvendelige til mit formål. Marianne Alenius påviser i sit indlæg, at hun af andre grunde finder dem ubrugelige, og jeg kan kun svare, at jeg finder det irrelevant at diskutere tekster, som jeg af anførte grunde har valgt fra.

Marianne Alenius' udtryk: kvælningen af »Ingeborgs sande ego« og senere »hendes kvindeligt frigjorte jeg« må stå for hendes egen regning. Jeg skriver netop om, hvor dybt, og sikkert tidligt, socialiseringen er sket til en bestemt kvinderolle, og hvor sandsynligt det er, at Ingeborg har identificeret sig med denne. Marianne Alenius tilslutter sig min konklusion, at brev 78, DD I:4, lige så godt kunne være skrevet af en mand, men hun tilføjer »for ikke at sige bedre«. Det beror på et skøn! Her handler det om, hvorvidt brevene giver udtryk for Ingeborgs bevidsthed m.h.t. skæbne, kvinderolle, hustrurolle etc., og her tror jeg, i modsætning til Marianne Alenius, at brevene måske kan sige noget, selvom det ikke kan bevises. Jeg tolker endvidere brevene på baggrund af mit kendskab til Ingeborgs øvrige handlinger og adfærd, og den bevidsthed, der herigenem kommer til udtryk. Det drejer sig om Ingeborgs aktive indgreb under hele processen, hendes hjælp til broderen, forbøn for Philip August efter hans død etc. Den holdning, der her kommer til udtryk, finder jeg i overensstemmelse med brevenes, og det taler for, at Ingeborg har ønsket, at den skulle fremtræde sådan. Dertil kommer, at jeg tror, at mænd og kvinder i middelalderen i høj grad havde samme forestillinger om mands- og kvindeidealer, bl.a. om hvad en dronning og kongedatter i en sådan situation burde tænke og føle. Min bog er som helhed det bedste vidnesbyrd om, at det kan have forholdt sig sådan.

Behandlingen af mine udsagn om tabuisering er en misforståelse. At nævne kønsliv og lidenskab, som det sker i de nævnte tekster, tolkes af mig ganske umiddelbart som udtryk for, at dette område ikke er tabuiseret. Marianne Alenius får dette til, at jeg mener, at der sker brud på tabu, og det er jo noget helt andet! Sanselighed, voluptas, nævnes, og det gør i denne sammenhæng hverken fra eller til, om det er kongens udfoldelse i det ene eller andet forhold, der hentydes til.

Det sidste punkt er Marianne Alenius' inddragelse af nogle pavebreve, der omtaler Ingeborgs skrivere m.m. Disse udsagn kan bekræfte, at der er blevet udfærdiget breve under Ingeborgs navn og segl fra hendes opholdssted, men om hendes andel i skriveprocessen siger disse breve intet. At paven mistænkte hendes skrivere – og naturligvis ikke dronningen selv – for at afgive forkerte oplysninger, er almindelig høflighed og politisk forsigtighed, og pavens mistænksomhed skyldes først og fremmest, at det pågældende brev meddelelse om, at Ingeborg blev behandlet dårligt, kom ham uendeligt på tværs. Nu havde han jo netop fået genantagelsen igennem og interdiktet var blevet hævet! Der er altså ingen grund til at tro, at paven skulle have speciel indsigt i Ingeborgs andel i skriveprocessen.

Marianne Alenius' undren over min fremgangsmåde, min tankefølge, præcist over spørgsmålet: »Er brevet, 78 i DD I:4, skrevet af Ingeborg selv?« er forhåbentlig forsvundet ved ovenstående forklaring.

Jeg er helt enig med Marianne Alenius – omend ikke i hendes præmis – når hun konkluderer at det er ganske formålsløst i denne sammenhæng at skelne mellem breve skrevet for og af Ingeborg, men vi er muligvis fortsat uenige i, hvorvidt hendes bevidsthed om egen skæbne og rolle kan have sat sig spor i disse tekster. Jeg mener som anført, at det må ses som en mulighed.

REPLIKKER

Jeg konstaterer, at Nanna Damsholts skelnen i bogen mellem breve skrevet for dronning Ingeborg og breve skrevet af dronning Ingeborg nu synes udvisket. Hvis Nanna Damsholt i sin søgen efter en kvindebevidsthed i det, som hun betegner »Ingeborgs egne breve«, havde fundet noget sådant – faktisk fandt hun intet – havde hun altså ikke deraf kunnet slutte længere tilbage end til Ingeborgs mandlige klerkes kvindesyn.

Marianne Alenius

Skellet mellem Ingeborgs breve optaget i Abbed Vilhelms samling og brevene overleveret udenfor samlingen, de sidste i min bog betegnet Ingeborgs egne breve, eksisterer fortsat i bedste velgående. Men spørgsmålet om Ingeborgs medvirken under brevskrivningsprocessen, hvad enten det drejer sig om udformningen af breve i eller udenfor samlingen, står til gengæld stadig åbent med de allerede anførte begrundelser. Muligheden er ikke afvist gennem Marianne Alenius' sidste replik.

Nanna Damsholt